

Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler*

Doç. Dr. Üzeyir OK**

Atf / ©- Ok, Ü. (2012). Biyografik Anlatıya Dayalı İnanç Gelişimi Biçimleri ve Nicel Ölçümler, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12 (2), 121-155.

Özet- Bu çalışmada Fowler (1981) tarafında geliştirilen inanç gelişimi kuramının, Türkiye bağlamında 91 kişiyle nitel olarak yapılan araştırmalar çerçevesinde kuramsal olarak yeniden gözden geçirilmiş bir modeli yer almaktadır. Kurama yapılan eleştirel yaklaşım sonucu kültürel-yerel bağlam dikkate alınarak bir inanç aşamaları, inanç şemaları ve şemaların gelişim çizgileri modeli belirlenmiştir. Ayrıca, inancın öteden beri bilinen yapı (kesin-esnek) ve içerik (konvansiyonel-dini-konvansiyonel olmayan-seküler) boyutları iki uçlu biçimde somutlaştırılarak inanç şemaları, geliştirilen modelde bu iki boyut üzerine yerleştirilmiştir. Model şu şekilde sunulmuştur: Önce daha genel bir yapıya sahip olan inanç aşamaları Fowler'ın modeli çerçevesinde ve ek aşamalar önerilerek Mitsel-Literal inanç, Yapay-Konvansiyonel İnanç, Yoğun İnanç, Gerilimli İnanç, Bireysel-Düşünsel İnanç ve Birleştirici inanç olarak belirlenmiştir. Ardından bu aşamalardan her biri içerisinde düşünülen örneğin Bireysel-Düşünsel İnanç aşaması içinde yer alan Bireysel-Dini İnanç şeması vb. gibi birden çok inanç şemalarından söz edilmiştir. Fowler'ın tek gelişim çizgisi vurgusundan farklı olarak bu çalışmada inançta gelişimin inanç aşamaları düzeyinde tek olmasına karşılık şemalar düzeyinde birden çok şekilde olabileceği üzerinde durulmuştur. Bu gelişim çizgileri örnekleri de Yoğunlaşma Yönelimli, Bireysel İnanç (Bireysel-Dini ve Bireysel-Seküler İnanç) yönelimli, Reaksiyonel ve/ya Dönüşüm Yönelimli, Arayış Yönelimli ve Birleştirici İnanç Yönelimli olarak isimlendirilmiştir. Çalışmanın ikinci aşamasında geliştirilen bu yeni modelin (inanç aşamaları, şemalar ve gelişim çizgileri) nicel olarak ölçülebilmesi için Türkiye'nin iki ayrı şehrinde yer alan iki üniversitedeki 934 öğrenciyle yapılan bir araştırma sonucunda çoklu bir ölçek bataryası hazırlanmıştır. Geliştirilen ölçekler arasında, literal inanç, partikülarizm, kapatma ihtiyacı, gerilimli inanç (şimdiki zamanda ve geçmiş zamanda), dönü-

* Bu çalışma Cumhuriyet Üniversitesi CÜBAP birimi tarafından desteklenmiştir.

** Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, e-posta: uok@cumhuriyet.edu.tr

şüm, plüralizm/çoğulculuk, hoşgörü, görecelilik, tarihselcilik, bireysel maneviyat olarak isimlendirilen alt ölçekler yer almaktadır. Sonuçta sunulan bu nicel ölçeklerin, yürütülmesi güç ve pahalı olan geleneksel inanç gelişimi görüşmesi ve analizini içeren nitel çalışmaya alternatif olarak bireysel inanç veya dünya görüşü şemalarını ve gelişim çizgilerini geliştirilen model çerçevesinde ölçebileceği ileri sürülmektedir.

Anahtar sözcükler- İnanç, dünya görüşü, şema, gelişim, ölçek, dindarlık, İslam, inanç gelişimi kuramı, Türkiye

§§§

Giriş

İnanç, inanç gelişimi kuramı tarafından insanların, kendilerini, diğer insanları ve en geniş boyutuyla evreni, var olmanın sonul/nihaî (en temel) şartlarıyla (değer/leriyle) hem bağlantılı hem de onlar tarafından etkilenir biçimde, gelişmiş ve gelişmekte olarak deneyimleme (bilme, değer verme ve kendini adama) *biçimleri* (Fowler, 1981; Fowler vd., 1992) şeklinde tanımlanmaktadır. Kişi, insan ve evrenle karşılıklı ilişkisel olan bu deneyimlemenin farkında olabilir veya olmayabilir.

Tanımda geçen “*sonul şartlar*”la kastedilen günlük yaşamdaki gelip geçici hedeflerin ötesindeki en temel ve yerleşik değerler olabilir. Bunlar da Tanrı, yaşamdan haz alma, para biriktirme gibi insanların uğruna çalıştıkları veya yaşamlarını şekillendirip temellendirdikleri çekirdek değerlerdir. Diğer bir ifadeyle, insanların ölüm ve varoluş gibi köklü sorularla ilgili yanıtlarının dayandığı temel değerler olarak ta ifade edilebilir. Bunlardan biri (örn. Tanrı) veya bir kaç (örn. Tanrı ve Para) birlikte kişinin en temel değerlerini oluşturabilir.

Tanımda geçen *hem bağlantılı hem de onlar tarafından etkilenir biçimde* ifadesi kişinin en temel değerleri ile ilişkisinin durağan olmadığını, karşılıklı oluşunu ve süregiden bir dinamikliğe sahip olduğunu vurgulamaktadır. *Gelişmiş ve gelişmekte olan* ifadesi de inancın gelişimsel olduğunu (farklı gelişim dönemlerinden farklılaşabileceğini) dile getirmektedir. Öte taraftan *bilme* ile, bilişsel gelişim kuramına bağlı olarak yaşantıyı yönlendirici ve görece kalıcı olan şemalar oluşturma ve dinamik olarak bunları özümseyerek (assimilation) ve/ya uyumsayarak (accommodation) geliştirme veya başkalaştırma kastedilmektedir. *Biçimleri* kelimesi ise inancın inanılan şeylerden ziyade zihinsel bir tarz oluşunu vurgulamaktadır. Bu bakımdan farklı inanç *biçimlerinden* bahsetmek mümkündür.

Yaşama yönelik *genel bir bakış açısına sahip olma* anlamında inanma veya bir dünya görüşüne sahip olma olgusu bir insan evrenselidir ve bireylerden bireylere farklılık arz eder. Her insanın yaşam deneyimlerine bağlı olarak geliştirdiği günlük olarak değişenlerin yanında ancak uzun vadede ve fark edilmeden değiştiği varsayılan bir temel bakış açısı bulunmaktadır. *İnanç* bu anlamda bir *var olma biçimi* şeklinde şemsiye bir kavram olarak ta ele alınabilir. Bu genel bakışın içeriğini oluşturan ve kendi içinde uyumlu olan bireye özgü bir dizi değerler bulunmaktadır. Kısaca hayatı anlamlandırma da denebilecek inancın tatmin edici bir tanımını yapmak zordur. Dolayısıyla kendisine değil de ifade edilmiş haline en tipik örnek yerleşik dinlerdir. Dinler insanların kendilerini evrenle ilintili olarak anlamlandırmaları ve yaşamlarını yönlendirmeleri için onlara değerlerle dolu önemli ve köklü açıklama çerçeveleri sunarlar. Bir kişinin dindarlığı aynı zamanda onun inancının tamamını veya bir bölümünü oluşturur. Dolayısıyla inançlı olmak zorunlu olarak dindar olmak demek olmadığı gibi dindar olmak ta inançlı olmanın tamamını kapsamayabilir. Yani kişi kendini bir Tanrı'ya adayabileceği gibi Tanrı'yla birlikte aynı zamanda Tanrı değerinde olabilecek servet, ideoloji ve hedonizm gibi başka değerlere de kendini adanmış olabilir.

Burada tanımlandığı biçimiyle inanç oldukça genel bir kavramdır. Hatta bu yüzden Fowler'a onun inanç diye tanımladığı olgunun gerçekte "benlik" veya "dünya görüşü" olabileceği şeklinde eleştiriler de yöneltilmiştir (bkz. Dykstra ve Parks, 1986). Fowler'ın tanımladığı olgu başka kavramsal çerçevelerde de ele alınmıştır. Örneğin dünya görüşünü "köklü inançları içeren bilişsel bir yapı" olarak ele alan Koltko-Rivera (2004), onun şu özelliklerini belirtir: Ne olduğu ve ne olması gerektiği bakımından evreni ve onun içindeki yaşamı betimleme biçimi, neyin var olduğu, hangi deneyimin iyi ya da kötü olduğu, hangi hedef, davranış ve ilişkilerin arzu edilir veya edilmez olduğu konularındaki inançlardır. Ona göre, dünya görüşü ispatlanabilen veya ispatlanamayan varsayımları içerir. Fakat bunlar bir inanç sistemindeki diğer inançlar için epistemik ve ontolojik temeller oluşturma anlamında üst düzey olgulardır.

Bu tanımıyla dünya görüşü bu çalışmada yer alan inancın tanımıyla oldukça örtüşmektedir. İncanın içeriği çok geniş ve zengin olabileceği için içeriğin ölçümü zordur. Bunun yerine inancın toplu halini sembolize eden ideolojiler ile onlara inanma biçimleri ölçülebilir. Bu yüzden Fowler'ın görgül çalışmalarının ölçtüğü olgu da inançtan ziyade inanca sahip olma biçimleridir. İnanç aşamalarının, kişinin doğumdan itibaren bilişsel gelişimine göre sıra sektirmeden düzenli olarak ardi ardına daha az "yeterli" olandan daha fazla "yeterli" olanına doğru geliştiği düşünülür (Fowler, 1981). Fowler tarafından 6 olarak belirlenen bu aşamalardan/düşünme biçimlerinden, ilk çocukluk dönemini kapsayan 1.

Aşama ile normatif bulunan 6. aşama dışarıda tutularak (ampirik çalışmalar yürütülebilirleri bakımından) 4'ü araştırma konusu olabilmektedir.

Geleneksel olarak görüşme yöntemi kullanılarak ve bireylerin belirli konulardaki veya boyutlardaki düşünme biçimleri incelenerek onların hangi "aşamada" oldukları belirlenmeye çalışılır. Bu boyutlar da mantık yürütme, diğer gruplar karşısında kendi sosyal grubunu algılama, ahlak konusunda düşünme, bakış açısına sahip olma, sembollerini yorumlama, kendi dünya görüşünün unsurlarını bir biriyle ilintili görme *biçimleri* ve son olarak seçilen otorite *biçimi* olarak belirlenmiştir. Bu yönler Fowler'ın gözünde aynı zamanda inancı yordayan temel noktalar. O Piaget'den esinlenerek bu yönlerden birinde veya birkaçındaki düşünme biçiminin diğerlerinde de benzer bir durum sergileyebileceğini ("yapısal bütünlük-structural whole") ileri sürer. Söz konusu 4 aşamadan her birinin temel özellikleri aşağıda Türkiye'de yapılan çalışmaların sonuçlarıyla birleştirilerek sunulacaktır (ayrıca bkz. Fowler vd., 2004 ve Ok, 2007).

İnanç gelişimi kuramı ortaya çıkışından bu yana üzerinde onlarca doktora çalışması yapıldığı gibi (bkz. Streib, 2003) ciddi biçimde eleştiriler de almıştır (bkz. Dykstra ve Parks, 1986). İnanç aşamalarının bilişsel bir bütün oluşturduğu, yani kişinin aynı anda sadece bir gelişim aşaması özelliklerini taşıyabileceği ve aşamaların art arda ve sıra sektirmeden geliştiği şeklindeki düşünce Streib (2001) tarafından eleştirilmiştir. Buna göre Fowler'ın tezine aksine bir kişide, onun ağırlıklı olarak içinde bulunduğu aşamanın özelliklerinin yanı sıra önceki veya sonraki bir aşamanın bazı özellikleri aynı anda birlikte bulunabilir ve bir sonraki aşamaya geçmeden dolayı gücünü kaybeden bir şema veya özellik belirli şartlarda tekrar ortaya çıkabilir. Bu eleştirilerin sonucunda Streib yapısal bütünlüğün oluşturduğu "aşama" (stage) kavramı yerine tarz (style) ve şema (schema) kavramlarını önermiştir. Bu çalışmada Streib'in önerdiği model de dikkate alınmıştır.

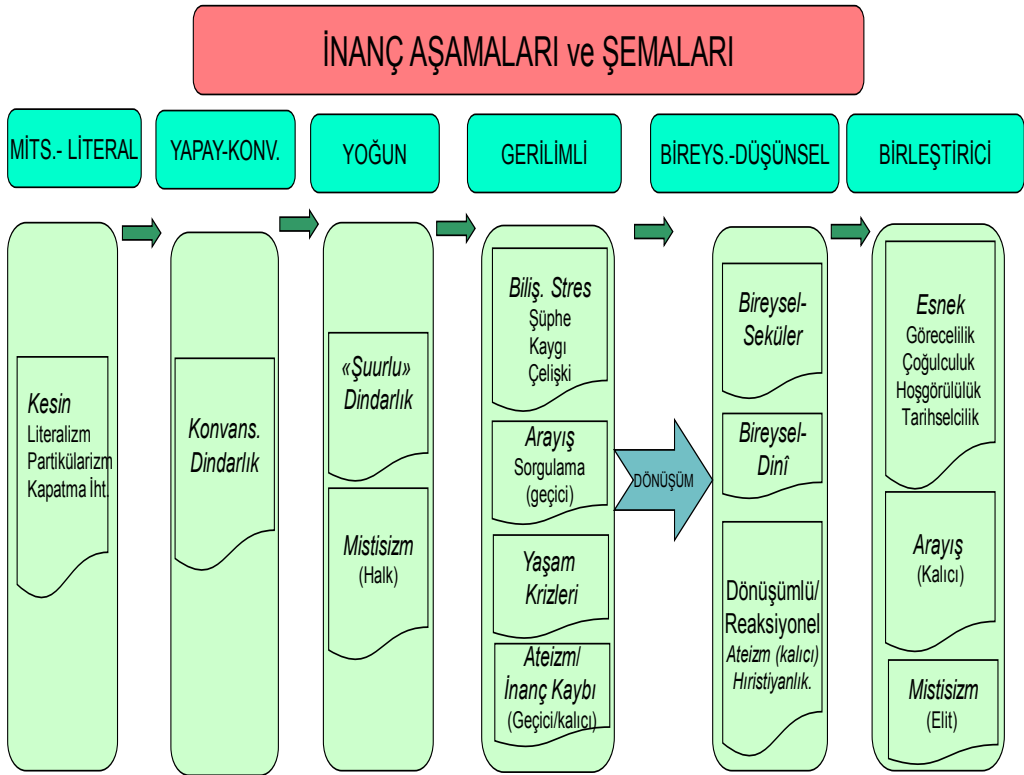
İnanç gelişimi kuramı ampirik çalışmalar sonucunda oluşturulmuş bir modeldir. Aşama ve gelişimle ilgili ölçümler ağırlıklı olarak bilişsel gelişim (özellikle Piaget yönelimli olmak üzere) çerçevesinde belirli bir bağlamda görüşme yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan (a) kuramın bir eleştirisi, (b) ölçümlerinin orijinal uygulamalardan etkilenmeden diğer bağlamlarda yeniden yapılarak sonuçların karşılaştırılması, (c) ölçümlerin iyileştirilmesi veya kolaylaştırılması için yeni çalışmaların yapılması gerekmektedir. Türkiye'de görüşme tekniği kullanılarak uygulamalı ilk çalışma Ok (2007) tarafından gerçekleştirilmiş ve kurama yönelik bir dizi eleştirilerde bulunulmuştur. Bu çalışmada inanç gelişimi kura-

mında öne sürülen inanç "aşama"larında bir değişikliğe gidilmiş ve bu değişiklik çerçevesinde geliştirilmiş modelin nicel yolla ölçümünün imkanı üzerinde durulmuştur.

İnanç Gelişimi Modelinin Türkiye Bağlamında Eleştirisi ve Yeni Bir Model Önerisi

2008-2010 yılları arasında Türkiye'nin farklı yerlerinden 71 kişiyle (yaş ranjı 13-67) inanç gelişimi mülakatı yürütülmüştür (Ok, 2008). Bunlara daha önceki bir çalışmada (Ok, 2007) yer alan 20 görüşmenin verileri daha dahil edilmiştir. Her bir görüşmenin içeriği iki yargıcı tarafından Fowler'ın geliştirdiği (Fowler vd., 2004) yöntemle değerlendirilerek bireylerin inanç gelişim aşamaları belirlenmiştir.

Bu klasik analizin yanında görüşme içerikleri aynı zamanda Türkiye'de İslamî bağlama özgü bir model geliştirme amacıyla yazar tarafından ayrıca değerlendirilmiştir. Önce görüşmeye katılanların gelişim hikayeleri üzerinde bütünsel olarak düşünülerek düşünce ve gelişim örüntüleri elde edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken benzer gelişim hikayeleri birlikte tasnif edilmiştir. Ayrıca, elde edilen gelişim çizgilerinde yer alan düşünce örüntüleri "şemalar" olarak belirlenmiştir. Bu değerlendirme Şekil 1'de olduğu gibi bir modelin oluşmasına yol açmıştır. Sonuçta, görüşme içeriklerinin incelenmesi inanç gelişim çizgisinin Fowler'ın modelinde sunduğundan daha karmaşık (sofistike) olduğu ve bazı boyutlarının sadece kültürel olarak açıklanabilecek düzeyde olduğu öne sürülmüştür. Söz konusu modelde yer alan şemalar ve gelişim biçimleri Şekil 1'de görülebilir.

İNANÇ ŞEMALARINDA GELİŞİM BİÇİMİ ÖRNEKLERİ

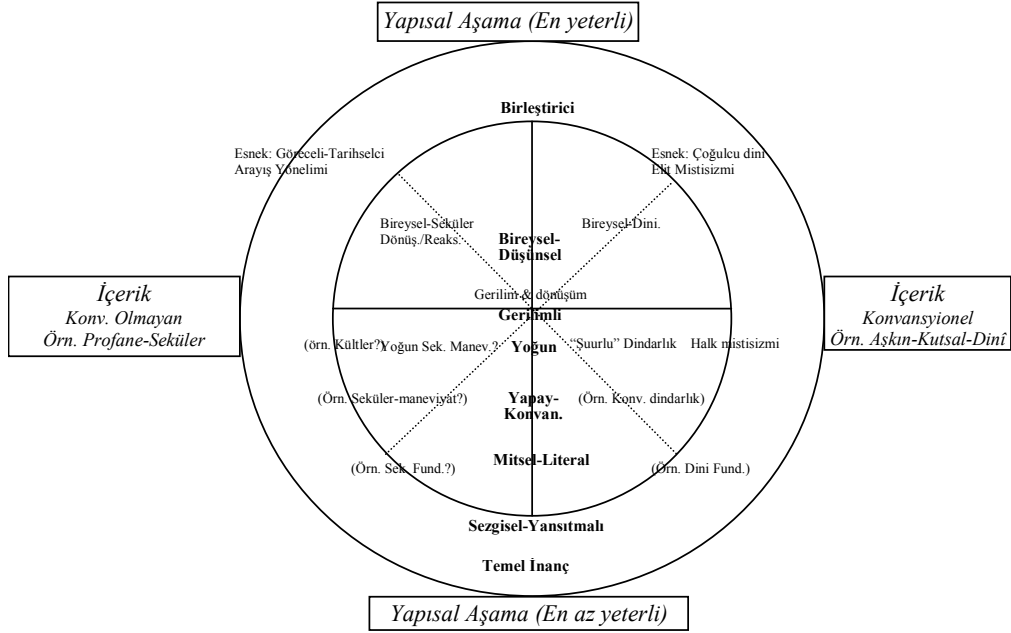
YOĞUNLAŞMA YÖNELİMLİ	BİREY.-DÜŞÜN. YÖNELİMLİ	BİREY.-DÜŞÜN. YÖNELİMLİ	DÖNÜŞ/REAKS. YÖNELİMLİ	DÖNÜŞ/REAKS. YÖNELİMLİ	BİRLEŞTİRİCİ YÖNELİMLİ	BİRLEŞTİRİCİ YÖNELİMLİ
Taklidi	Taklidi	Taklidi	Taklidi	Taklidi	Taklidi	Taklidi
Geçiş	Geçiş	Geçiş	Geçiş	Geçiş	Geçiş	Geçiş
Yoğun	Bireysel-Dini.	Bireysel-Seküler	Ateizm	Hıristiyanlık	Arayış	Esnek

Şekil 1: İnanç şemaları ve inançta gelişim çizgileri

Şekil 1 birkaç açıdan ele alınarak açıklanabilir. Birincisi bireyler arasında ortak olmak üzere inancın veya dünya görüşünün *aşamaları* bulunmaktadır. Bu aşamalar, Mİt-sel-Lİteral, Yapay-Konvansiyonel, Yoğun, Gerilimli, Bireysel-Düşünsel ve Birleştirici olmak üzere 6 olarak belirlenmiştir. İkincisi, bu temel aşamalardan her birinin çeşitliliğini ifade eden aşamalar bakımından ortak özelliklere sahip fakat içerik bakımından birbirinden farklı olan şemalar yer almaktadır. Örneğin *Bireysel-Düşünsel İnanç* aşamasının üç ayrı şeması *Bireysel-Dinî İnanç*, *Bireysel-Seküler* ve *Dönüşümlü-Reaksiyonel* inançlar olarak belirlenmiştir. Bu şemaların aşama bakımından ortak boyutları, bireysel olması (kişinin kendinin geliştirmiş olması), rasyonel olması, bilinçli olması ve bir dereceye kadar da farklılıklara açık olmasıdır.

Üçüncü özellik, inançta gelişimin biçimi aşamalar bakımından tek tip olmakla birlikte şema bakımından farklıdır. Örneğin inancı konvansiyonel içeriğe sahip bir bireyin gelişimi geçiş aşamasından sonra *Bireysel-Dinî* bir değerindeki içerikte de değişim yaşadığı için *Bireysel-Seküler* hatta *dönüşümlü-reaksiyonel* olabilir. Yine bu kişilerin gelişime devam etmesi durumunda *Birleştirici İnanç* aşaması düzeyinde inanç şemaları birbirinden farklı olabilir. Dördüncü özellik, gelişim ok işaretleriyle de belirtildiği gibi temel aşamalar bakımından sektirmeden bir birini takip etmektedir. Bu genelleme yapılırken yoğun inanç aşaması ile ilgili daha fazla araştırmaya gereksinim bulunduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte, şemalar bakımından Streib'in (2001) de belirttiği gibi art arda olma özelliği zorunlu değildir. Yani örneğin ağırlıklı olarak belirli bir aşamada bulunan bir kişi bazen önceki veya sonraki bir temel aşamanın şemalarına kısmen ya da tamamen sahip olabilir.

Yukarıdaki açıklamalarda da görüldüğü gibi inanç, hem içerik hem de aşama dikkate alınarak iki boyutta düşünülebilir. İnanç şemalarının aşama ve içerik boyutlarına dağılımı Şekil 2'de görülebilir.

Şekil 2: İnanç şemalarının yapı ve içerik bakımından dağılımı

Şekil 2'de de görüldüğü gibi inanç gelişim çizgisi aşama ve içerik olmak üzere iki ana boyutta ele alınmıştır. Aşama boyutu (araştırma yapılabilir olması bakımından) Mitsel-Literal inançtan Birleştirici inanca doğru uzanırken, içerik bakımından ise konvansiyonel (kutsal-dini) olandan geleneksel-konvansiyonel olmayana (profane-seküler) doğru uzanmaktadır. Şekilde sonunda soru işareti bulunan şemalarla ilgili çalışma yapılmadığından bu alandaki boşluğa hipotetik bir isim verilerek bu konuda araştırma yapılması gerektiği vurgusu yapılmıştır. Konvansiyonel kelimesi ile kastedilen bireyin inancının içeriğinin ufak ya da büyük olsun mensup olduğu grup tarafından ortak olarak benimsenen, üzerinde görece zımnî veya aşikâr bir konsensüs sağlanmış değerleri nitelendirmek için kullanılmaktadır. Konvansiyonel inanç, o inanç geleneğinin içeriğini bir topluluğun çoğunluğu tarafından yaklaşık benzer bir biçimde benimsenmiş olması anlamına gelmektedir. Buna göre ülkemizde bir Müslüman'ın inancı konvansiyonel olarak nitelendirilebileceği gibi azınlık halinde bulunan örneğin Yahudi veya Hıristiyan bir gencin inancı da konvansiyonel olarak nitelendirilebilir.

Yukarıda sunulan inanç şemaları ve örnek gelişim biçimleri aşağıda daha detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

İnanç Aşamaları ve Şemaları

Burada ağırlıklı olarak inanç gelişimi el kitabından (Fowler, Streib ve Keller, 2004) yararlanılarak temel aşamaların özellikleri özetlenecektir.

Mitsel-Literal İnanç: Bu inanç biçimine sahip olan bir kişi soyut düşünce yerine ağırlıklı olarak somut düşünme biçimine sahiptir. İnsanlarla ilgili "biz ve diğerleri" şeklinde düşünür. Yani ötekileştirici olabilir. Empati becerisi düşük düzeydedir. Temel otorite olarak aileyi ve konvansiyonel sembolleri veya yaygın düşünceleri kabul eder. Katı bir yargısallığa sahip olabilir. Otorite kişinin kendi içinde değil dışındadır. Otorite seçiminde görüntü önemlidir. Kişiler arası ilişkiler "sana bunu veriyorum sen de karşılık olarak bana onu ver" ("do-ut-des") şeklindeki karşılıklılık esasına dayalıdır. Bir metin veya sembol Literal biçimde (metinde söylenenin yorumlanmadan olduğu gibi sıkı sıkıya kelime anlamıyla algılanarak) yorumlanır.

Bu aşama fundamentalizmin de önemli bir yordayıcısı olarak düşünülmektedir. Fundamentalizm eğilimine sahip bireyler inançları konusunda tavizsiz keskin çizgiler sergilemektedirler. Örneğin, bu kişilerin inançları "en doğru" öğretilere sahiptir, kurtuluş için tek çözümdür ve diğer inançların doğruluk değerleri kendilerinininkinin yanında geçerli değildir. Bu aşamadaki kişiler aynı zamanda partikülarist (inancı tek elde bulundurma ve dolayısıyla dışlayıcı olma) bir eğilim sergileyebilir. Mitsel-Literal İnanıcı şema düzeyinde ifade etmek için *Kesin İnanç* kelimesi kullanılmıştır. *Kesin İnanç* şemasını ise *literallik*, *partikülarizm* ve *kapatma ihtiyacı* ile ifade edilen (vb.) bilişsel yapılar oluşturmaktadır.

Yapay-Konvansiyonel İnanç: Bu tür düşünce biçimine sahip kişilerde düşünce taklidi (farkındalısız) dir. Soyut düşünme sınırlıdır. Çelişkili konular, çelişkide yer alan unsurlardan biri dışlanarak çözülür. Eleştirel düşünce gelişmemiştir. Basit ve eleştirel olmayan bir toplumsal çoğulculuk bulunur. Empati sınırlıdır. Basmakalıp düşünülür. Kişi kendi sosyal grubunun (uzlaşımış) bakış açısına sahiptir. Görüntü önemlidir. Otorite seçmede kişisel büyüleyici özellik ve kişilik önemlidir. Başkaları birey olarak düşünülme yerine ait olduğu gruba genellemeler çerçevesinde söz konusu edilir. Kişi, yaşamında önemli bulunduğu kişileri kendi seçmemiştir. Başkalarının beklentisini yerine getirmeye çalışır. Utanma duygusu hakimdir. Kişiler- arası ilişkileri sürdürmek için gereken değerlere (bağlılık, dürüstlük gibi) özel önem verir. Geleneksel kavramlar birbiriyle mantıksal olarak bağlantılı değildir. Geleneği taklidî söyleme temsil eder. Kişi kendi düşüncelerini, duyguya

ve dış otoriteye referansla, grup normlarıyla ve konvansiyonel yorumlarla meşrulaştırır. Sembollerin eleştirel analizine karşı çıkar.

Bu inanç şemasına sahip olan bireyler, inançlarını rasyonel olarak gözden geçirmemiş ve sorgulamamış durumdadırlar. İnancı toplum tarafından kendilerine verildiği biçimde korumuşlardır. İnancın gereklilikleri başkaları öyle yaptığı için yerine getirilir. İslami literatürde bu aşama "Taklidi İman" kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu inanç aşamasının özellikleri, nitel çalışmanın sonuçlarına göre geliştirilen aşağıdaki Yoğun İnanç aşamasının özelliklerini de kapsıyor gözükmektedir. Bu aşamanın bilinen en belirgin şeması *Konvansiyonel Dindarlık*'tır. Bununla birlikte seküler çevrede yetişen bir gencin konvansiyonel inanç aşamasına tekabül eden inanç şemasının nasıl olduğu konusunda çalışma yapılması gerekmektedir.

Yoğun İnanç: Fowler'ın inanç gelişimi kuramında yer almayan (bu çalışmanın sonuçlarından elde edilen) ancak *Yapay-Geleneksel İnanç* özelliklerine benzeyen ama ondan farklı olduğu düşünülen bir aşamadır. Burada kişi inanç içeriği bakımından geleneksel inanca sahiptir ancak bu geleneksel inanç taklitten ibaret değil, bilişsel farkındalığına sahip olunan bir yapı haline dönüştürülmüştür. Kişi, geleneksel inançla ilgili okumaktadır, "şuurlanmakta"dır ve günlük söylemleri *bilinçli şekilde* kendine özgü bir rasyonellik taşıyarak ve eleştirel olmadan halk için yazılmış geleneksel kaynaklara dayandırılmaktadır. Yoğun inanç aşamasının bilinçli, farkındalıklı ve kısmen "rasyonel" olması aşağıda değinilen *Bireysel-düşünsel İnanç* aşamasını, içeriğin konvansiyonel olması bakımından *Yapay-Konvansiyonel İnanç* aşamasını hatırlatmaktadır. Sentez bakımından geleneksel öğretilerle uyumlu olma kaygısı, ciddi bir sorgulama geçirilmemiş olması ve rasyonelliğin kritik konularla sınırlandırılması bu inancın kendine özgü olduğunu, dolayısıyla Bireysel-Düşünsel İnanç aşaması olarak nitelendirilemeyeceğini göstermektedir. Böylece Yoğun İnanç aşaması, Yapay-Konvansiyonel İnanç ile Bireysel-Düşünsel İnanç arasında yer alan diğer bir İnanç aşamasını temsil ediyor gözükmektedir. Yoğun İnanç aşamasının *Şuurlu Dindarlık* ve *Halk Mistisizmi* olmak üzere iki konvansiyonel inanç şemasının olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan bu iki şemanın da içerik bakımından İslam dini temelli olmasından dolayı yine seküler çevrede büyüyen bir gencin yoğun inanç şemasının ne olduğu konusunda araştırma yapılması gerekmektedir.

Gerilimli İnanç: Fowler'ın çalışmasında bir aşama olarak değerlendirilmeyen Gerilimli İnanç geçici bir durumu ifade eder. Ancak gerilimli inancın süresi 5-7 yılı bulabilir (Fowler, 1981, s.181-2). Böyle bir durumda olan bireyler geleneksel inançlarının otantikliği

konusunda ciddi bir arayış ve sorgulama içinde bulunabilirler veya şüphe ve çelişki yaşıyor olabilirler. Bu kişiler, aynı zamanda diğer inançları incelemeye istekli olmaktadır. “Ya diğer inançlar ya da dünya görüşleri doğruysa” düşüncesi bu dönemi sembolize eder. Bu durum daha çok ergenlik dönemi sonları ile 30’lu yaşların başlarına kadar olan dönemde yaygındır. Üniversite yıllarının bu konuda güdüleyici özel bir rolü ve atmosferi bulunmaktadır. Bu inanç aşaması ne Fowler ne de Streib tarafından bir aşama veya şema olarak değerlendirilmez. Fowler’a göre geçiş dönemidir. Ne var ki bu durum kısa süreli bir durum olmadığı ve kendinden önceki ve sonraki aşamaların arasında belirgin bir yere sahip olduğu düşünüldüğünden bu çalışmada ayrı bir şema olarak değerlendirilmiştir. Gerilimli İnançın görgül araştırmalarda da ortaya çıktığı gibi birbirinden farklı olduğu düşünülen 4 ayrı inanç şeması bulunmaktadır: *Bilişsel Stres, Arayış, Yaşam Krizi ve Ateizm/İnanç Kaybı*¹.

Gerilimli İnanç aşamasını genellikle bir tür değişim veya dönüşüm izler. Bu dönüşümler köklü düzeyde olmayabilir. Ancak bazen köklü bir *dönüşüme* (transformation) yol açabilir. Köklü dönüşümle kastedilen dönüşümün hem içerik hem de yapı bakımından olmasıdır. Yani kişi örneğin *Yapay-Konvansiyonel İnanç* aşamasından sonra gerilim yaşayarak nadiren de olsa kalıcı bir ateist dünya görüşünü ya da başka bir dini inancı benimseyebilir. Bu dönüşüm aşağıda bahsedilecek olan Birleştirici İnanç aşamasına özgü bir şemanın gelişmesine yol açar. Bazı durumlarda da Fowler’ın ve Perry’nin (1970) vurguladığı gibi, kişi gelenekten ayrılarak Bireysel-Düşünsel İnanç aşamasına ilerleme cesareti göstermeden tekrar Yapay-Konvansiyonel İnanç aşamasına geri dönebilir. Alternatif olarak Yoğun İnanç aşamalarından *Halk Mistisizmi*’ne kayarak bir liderin veya şeyhin öğretisi ve direktiflerine bağlı olarak yaşamayı seçebilir.

Bireysel-Düşünsel İnanç: Bu inanç biçimine sahip kişi, soyut ve tahkiki (bilinçli) düşünür. Rasyonel olarak savunulan açık bir sistem bulunur. Düşüncesi üstüne düşünce yürütebilir. Otoriteyle ilişki bilinçli ve rasyoneldir. Otorite içsel olarak özümsemiştir. Otoriteyi düşünceler, sistemler ve kurumlar oluşturur. Mitsel düşünceleri mantıkla açıklamaya çalışabilir. Tek yönlü düşünür. Olayları kendi benimsediği tek düşünce sistemiyle açıklamaya çalışır. İndirgemeci olabilir. Sistematik bir yaklaşım sergileyebilir. Orta düzeyde empati kurabilir. Çoğulculuk (plüralizm) kendi düşünce sisteminin bir parçası olarak görülür. Olayları (iyi-kötü gibi) sıkı bir ikiye ayırma eğilimi vardır. Farklı görüşleri bilir ancak

¹ Bu çalışmada yer aldığı şekliyle inancın karşıtı nihilizm olduğu için inanç kaybı diye bir kavram anlamsız gözükebilir. Bu isimlendirmeye, kişinin aile ve toplumundan sorgulamadan devraldığı geleneksel inançtan uzaklaşma kastedilmektedir.

onları kendisinininkini korumaya yönelik olarak dile getirir. Diğer bireyleri bir düşünce sisteminin (ideolojinin) uzantısı olarak görür. Başkaları, düşünceleri ve dünya görüşleri çerçevesinde değerlendirilir. Yasaları, kuralları ve görevleri vurgular. Sembollerini kavram ve sistemlere dönüştürür.

İslamî geleneğe “tahkiki” olarak isimlendirilen bu inanç aşamasının en belirgin özelliği, içeriği ister geleneksel değerlerden isterse de geleneksel olmayan değerlerden oluşsun kişinin sahip olduğu dünya görüşüne kendisi tarafından özgün bir yapı kazandırılmış olduğunun gözlenmesidir. Kişi geçmişte özümsememiş biçimde “solcu” “dindar” vb. olabilir ancak bu öğretiler kişi tarafından “dokumaya” alınıp yeniden sentezlenmiştir. Bu durum bireyin önceki inanç içeriğinden (ideolojik yapıdan) zorunlu olarak koptuğu anlamına gelmez. Ancak ideolojik içerik gerektiği yerlerde bazı değişiklikler yapılarak ve rasyonelleştirilerek artık içselleştirilmiş ve kişiye özgü şekle dönüştürülmüştür. Burada kişinin Yapay-Konvansiyonel İnanç aşamasından (gerilimli inanç döneminin ardından) ayrılıp bireysel olarak kendine özgü bir görüşe kavuştuğu görüntüsünü görmek mümkündür. Bu aşama, (bu çalışmada gözlemlendiği kadarıyla) Fowler’ın belirttiği kadar sıkı ve yapısal olarak katı bir sistemliğe sahip değildir. Bu aşamadaki bir kişide *Birleştirici İnanç*ın özellikleri arasında sayılan çoğulculuk, eleştirelilik ve görecelik bir dereceye kadar diğer özelliklerle birlikte seyretmektedir.

Bu inanç aşamasının başlıca 3 şeması bulunmaktadır: *Bireysel-Seküler İnanç*, *Bireysel-Dinî İnanç* ve *Dönüşümlü/Reaksiyonel İnanç*. Sonuncusu da iki şekilde gözlenmiştir: Ateizm veya yeni bir dünya görüşünü kabul etmeyi gerektiren başka bir dine mensup olma. *Bireysel-Dinî İnanç* şemasına sahip kişiler, geleneksel konvansiyonel öğreti ile uyumlu bir inanca sahiptir. Ancak iki özelliğe sahip olmakla Yapay-Konvansiyonel aşama olarak nitelendirilmekten uzaktırlar. Birincisi, bu kişiler *Yoğun İnanç* aşamasında olduğu gibi hatta ondakinden daha köklü olmak üzere konvansiyonel inancı rasyonelleştirmişlerdir. Yani inançlarının geleneksel inanç olduğunun ayırdındadırlar ve bunu rasyonel olarak temellendirirler. İkincisi bu kişiler diğer inançlara önemli düzeyde tolerans gösterirler ve inanç farklılıklarına açıktırlar. Bu yönüyle Fowler’ın belirttiği *Birleştirici İnanç*ın özelliklerini büyük oranda taşımakla birlikte inançlarının göreceliliğini kabul etmemeleri ve çok perspektifliliği içselleştirmemeleri bakımından onunla tam olarak örtüşmezler. Çünkü *Birleştirici İnanç* aşamasında göreceliliğe ve inancın tarihsel yönüne yapılan vurgu bireyleri geleneksel değerlerden oldukça uzaklaştırma anlamına gelmektedir.

Geçiş aşamasının ardından veya onunla birlikte aynı dönemde oluşabilecek *ateizm* şeması çoğu kez tepkisel bir durumdur ve geçicidir. Bununla birlikte düşük yüzdeye sahip bir kitle yaşamlarının sonuna kadar ateist olarak kalabilmektedirler. Bu açıdan ateizm daha ziyade tepkisel bir yapı sergilemektedir. Bu tepkisel eğilim eğer sürmeye devam ediyorsa (çoğu kez ön yargısal biçimde) geleneksel değerlere ve kurumlara yönelik olmak üzere ciddi bir eleştiri niteliğine bürünebilmektedir. Böyle durumlarda bu kişilerin, Bireysel-Düşünsel İnanç aşamasında oldukları düşünülmekle birlikte aynı zamanda bir tür Mitik-Literal İnanç aşaması şemasını da terk etmemiş (bırakmamış) olabilecekleri ileri sürülebilir.

Birleştirici İnanç: Bu inanç biçimine sahip kişiler, eleştirel ve analitik bir düşünce yapısına sahiptir ve eleştirel mesafede bulunabilir. Bu kişiler için sistem düşüncesinden ziyade sistemle ilgili süreç önemlidir. Tarihsel süreç yönelimlidirler. Örneğin bir sistemin sembolünün yorumunun tarihini hesaba katarlar. Derin olgulara ve karmaşık deneyimlere açıktırlar. Çoklu sistemlerle ve çoklu boyutlarda düşünürler. Sembolün yapısının çok yönlülüğünün farkındadırlar. Sembolü tek anlama indirgemezler. Rasyonelliği geniş anlamda tanımlarlar. Daha tam bir anlama için çoklu bakış açılarının aracılığına önem verirler. Düşüncenin karmaşıklığının, belirsizliğinin ve çok uçluluğunun sadece farkında değil, bunlara bir düzeye kadar da açıktırlar. Paradoks ve ikilemeleri bir yönde yıkmak yerine gerilim halinde tutabilirler. Sembolün uyarıcı gücü gerilim halinde tutulur (indirgeyici olmaz). Sembollerin ve yorumlarının zaman ve yer göreceliliğini kabul ederler. Daha az savunmacıdırlar. Yüksek düzey empatiye sahiptirler. Kendi değer ve inançlarını başkalarına yansıtmazlar, başkalarının gözıyla görebilmek için kendi düşüncelerini askıya alabilirler. Açıklama yerine anlamaya önem verirler. Farklı grup ve kişilerle ilişki içinde bulanmaya çalışırlar. Çoğulculuğun (plüralizmin) temelini oluşturacak prensipler üzerinde dururlar. Farklılıklara açıktırlar. Onlara göre, başkaları bir gruba mensup olduğu için değil bir birey olarak eşsiz olduğu için kendi içinde değerlidir. Toplumun bakış açısı yerine bireyin bakış açısına daha fazla önem verirler. İnsanların otonomluğunu kabul ederler. Bireylerin haklarını toplumun veya grubunkinden önde tutarlar. Öz eleştiriye sahiptirler. Kültürel değer ve normların göreceli olduğunu düşünürler. Analiz edilmiş kavramların veya düşüncelerin sembolün muhtemel anlamlarından sadece birini oluşturduğunu düşünürler.

Bu çalışmanın sonuçları dikkate alınarak söylemek gerekirse Birleştirici İnanç şemalarına sahip olan bireyler doğruluğun bakış açısına göre değiştiğini yani göreceli olduğunu kabul eder, farklı inançlara mensup kişilerin birlikte yaşayabileceği anlamda çoğulculuğu (plüralizm) savunurlar ve kendi inançlarının tarihsel oluşumunun farkındalığına sahiptirler. Bu inanç aşamasına sahip bireylerin inanç içerikleri konvansiyon-

nel kalabilir veya kalmayabilir. Bununla birlikte *ikinci naiflik* ("second naïveté") (Ricoeur, 1967) kavramı ile ifade edildiği gibi, geleneksel değerlere yönelik bir reaksiyon yoktur ve geleneği daha farklı düzeyde olmak üzere bir realite olarak kabul eder ve hatta olumlu taraflarının olduğunu teslim ederler.

Bu inanç aşamasının dört ana şeması bulunduğu düşünülmektedir: *Esnek İnanç*, *Arayış*, *Elit Mistisizmi*. Esnek İnanç şemasına sahip bireyler bir konvansiyonel inanç (geleneksel dindarlık gibi) geleneğinden gelebileceği gibi seküler bir çevreden de gelmiş olabilirler. Sıkı geleneksel ortamda yetişenlerin gelişmiş inancı olgunlaşarak *Bireysel-Dinî İnanç* şemasına ve belki ardından (bu çalışmada rastlanmayan ama bir denence olarak öne sürülebilir olan) bir tür Esnek İnanç şemasına veya da Elit Mistisizmine dönüşebilir. Bu kişiler alternatif olarak ciddi bir dönüşüm yaşayarak Arayış şemasına da sahip olabilirler. Dinî geleneğin çok belirgin olmadığı (veya seküler) ortamlardan gelenler ile inançlarında köklü düşünüm yaşayanlar Esnek İnanç şemasına sahip olabileceği gibi Arayış İnanç şemasına da sahip olabilirler.

Türkiye'de yapılan araştırmada da rastlanan Arayış olarak inanç şemasının en iyi açıklaması Batson ve arkadaşları tarafından (Batson vd., 1993) yapılmıştır. Bu şemaya sahip kişiler değişime açık olarak inanç konularında hazır cevaplarla tatmin olup yetinmezler ve varoluşsal (var olmanın anlamı nedir, ölüm ne demektir, Tanrı var mıdır vb.) konularda sürekli bir arayış (okuma, sorgulama, araştırma) içindedirler. Bu arayış ta soruların cevabını bulup zihinsel sükûnete erme amacında değildir. Şüphe ve sorgulamalardan rahatsız olmak bir yana, onları ve yaşamda karşılaşılan diğer köklü deneyim ve sorgulamaları yaşama bakışları için değerli görürler. Arayışın kendisi bilişsel bir şemadır. Hemen vurgulanması gerekir ki buradaki arayış genellikle yukarıda bahsedilen *Gerilimli İnanç* içindeki arayış şemasından (geçici olmaması bakımından) farklıdır. Arayış şemasının, içinde göreceliliği, çok perspektifliliği ve tarihselliği barındırdığı için *Birleştirici İnanç* aşaması olarak nitelendirilmeyi gerektirmektedir.

Burada bahsedilen herhangi bir inanç aşamasındaki şemalar, Streib'in (2001) de belirttiği gibi bireylerde diğer aşamalardaki şemalardan tamamen bağımsız bulunmazlar. Yani bir kişi inancının bir yönü konusunda bir *Mitsel-Literal İnanç* şemasına sahip olabilirken diğer bir konuda herhangi bir *Bireysel-Düşünsel İnanç* şemasına sahip olabilmektedir. Benzer biçimde her ne kadar bir şema belirli bir dönemde kendi ağırlığını hissettirse de özellikle geçmişte ortaya çıkan ancak azalan/sönen diğer şemalar şartlar oluştuğunda tekrar ortaya çıkabilirler.

İnanç Şemalarının Gelişim Çizgisi Örnekleri

Bu çalışma, bireysel gelişimin izlenebildiği boylamsal bir çalışma değildir. Bununla birlikte bireylerden “yaşamı düşüncede yaşanan önemli değişimler bakımından dönemlere ayırmaları” istenmiştir. Bireylerin yaşam hikâyeleriyle ilgili anlatılarında birden çok bireysel gelişim örüntüsünün bulunduğu ve bu konuda bireyler arasında benzerlik olduğu görülmüştür. O zaman Fowler’ın gelişim aşamalarının tek çizgide olduğu şeklindeki kuramı nasıl açıklanabilir? Bu çalışmaya göre Fowler’ın belirttiği tek gelişim çizgisi bu çalışmadaki aşamalar bakımındandır. Buna karşılık, yukarıda sunulan inanç aşamaları şemaları düzeyinde ise gelişim birden çok çizgiye sahip olabilir. Yani aşamalar düzeyindeki gelişimde bireyler şema düzeyinde önemli farklılıklar sergilemektedirler. Nitel çalışmalarla ilgili gözlemlere bağlı olarak bu çalışmada içerik bakımından zenginliğe sahip şemalar düzeyindeki gelişim biçiminin nihaî olmamakla birlikte yedi farklı biçimde olabileceği görülmüştür (bkz. Şekil 1). Burada hemen belirtilmelidir ki bir gelişim çizgisinden bahsedilmesi için zemin olarak kabul edilen geleneksel dönemden sonra (Gerilimli İnanç aşaması hariç) en az bir şemanın gelişmesi öngörülmektedir. Ayrıca burada sunulan gelişim sıralarındaki son aşamalar, ulaşılabilecek en son aşama olarak görülmemelidir. Bunlarda (tahmini yordamalarla da belirtildiği gibi) ilerleme olabilir ve dolayısıyla gelişmeye açık olarak düşünülmelidir. Çünkü bu çalışma boylamsal bir gelişim çalışması olmadığı için bunu takip etmek mümkün olmamıştır. Gözlenen yedi farklı gelişim biçimi (aynı aşamada olanlar birlikte bahsedilerek) beş başlıkta aşağıdaki gibi özetlenmiştir:

(1) *Yoğunlaşma Yönelimli Gelişme*: Yapay-Konvansiyonel İnanç aşamasıyla başlayan bu gelişim çizgisinde önce kısa dönem köklü olmayan bir sorgulama ve/ya ateizm düşüncesiyle karşılaşma veya yaşam krizine maruz kalma yaşanır. Tabi ki bazen de yaşanmayabilir veya böyle bir durum karşısında Yapay-Konvansiyonel İnanç aşamasına geri dönme olabilir. Bunun ardından da *Yoğun İnanç* aşaması (“şuurlu dindarlık”) dönemi gelir. Yapılan nitel çalışmalarda Ceyda, Cevriye ve Sevdâ’nın böyle bir gelişim çizgisi sergilediği gözlenmiştir. Bu çalışmada, Yapay-Konvansiyonel İnanç aşaması sonrası olarak kabul edilen bu gelişim çizgisinde sonradan başka bir inanç gelişimi merhalesinin gerçekleşip gerçekleşmediği veya gerçekleşirse ne yönde gerçekleşebileceği konusunda bir düşünce yer almamaktadır. Belki İslamî çevrelerde *Yapay-Konvansiyonel İnanç*ın büyük oranda rasyonelleşmesine dayanan (rasyonellik ve yoğun geleneksel dindarlığın bir arada bulunduğu) oluşumlar yoğunlaşma yönelimli gelişimin daha fazla olgunlaşması olarak düşünülebilir. Alternatif olarak bir sonraki aşamada bu şemadan (ve gerilim döneminden) sonra

Bireysel-Düşünsel İnanç aşamasına özgü *Bireysel (Dini veya Seküler) İnanç* şeması gelişebilir.

(2) *Bireysel-Düşünsel İnanç Yönelimli Gelişme*: Burada da Yapay-Konvansiyonel inanç aşamasından sonra hafif veya köklü bir sorgulama veya bilinçlenme olarak nitelendirilebilecek bir geçiş aşaması söz konusudur. Geçiş döneminin ardından *Bireysel-Dini İnanç* (Örnek vakalar Yasin, Sezai ve Efe) veya *Bireysel-Seküler İnanç* (Örnek vakalar Barbaros, Ahmet Ali) gerçekleşmektedir. Çalışmalarda gözlenmemiş olmakla birlikte bu gelişim çizgisinden özellikle *Bireysel-Seküler İnanç* gelişim çizgisinin görecelik yönelimli *Birleştirici İnanç* aşamasına varılabileceği öngörülmektedir. *Bireysel-Dini İnanç* gelişim çizgisinin son halkasını Gazali'nin (bkz. Gazali, 1990) yaşantısında olduğu gibi Elit Mistisizmi de oluşturabilir.

(3) *Reaksiyonel-Dönüşüm Yönelimli Gelişme*: Burada kişi, *Yapay-Konvansiyonel* dönem sonrası yaşam krizi geçirebilir. Ardından Bireysel-Düşünsel İnanç aşaması şemalarından sayılan ateizm veya başka bir dinî öğretiyi kabul etmeyle sonuçlanan dönüşüm/reaksiyonel inanç şeması geliştirebilir. Plank ve Hadi bu gelişim çizgisinin örneklerini sergilemektedirler. Bu aşamayı yaşayan kişilerden bazılarının çalışmada gözlemlenmemiş olmakla birlikte zamanla *Birleştirici* inanç aşamasına geçiş yapabilecekleri öngörülebilir. Tarihte örnekleri çok bulunan bu türden bir gelişim çizgisinin iki örneğini Tefvik Fikret ile Abdullah Cevdet'in temsil etmiş olduğu söylenebilir.

(4) *Arayış Yönelimli Gelişme*: Bu aşamada kişi Yapay-Konvansiyonel inanç aşamasının ardından bir arayış dönemi yaşar. Yaşamın kalan kısmını hazır yanıtlardan hoşlanmayan ve varoluşsal sorunlarla ilgili (içinde gerilim olmayan) sürekli bir arayış ve sorgulama dönemi takip eder. Bu gelişim modeli, yukarıda da belirtildiği gibi, Batson'un *Arayış /Quest* kavramıyla örtüşmektedir (Batson vd., 1993). Bu çalışmaya katkıda bulunan Fatih kodlu katılımcı özellikle bu gelişim modeline uygun bir örnek olarak görülmüştür.

(5) *Esnek İnanç Yönelimli Gelişme*: Bu model Perry'nin (1970) klasik çalışmasındaki gelişim çizgisiyle büyük oranda örtüşmektedir. Bu gelişim çizgisinde doğrularla ilgili "ya o ya da bu" şeklindeki ikili düşünceye sahip olan bireyler önce geleneksel inancı sorgularlar (bu arada kısa dönem ateizm yer alabilir). Sorgulama doğruluk iddialarının göreceli olduğu düşüncesine yol açar. Bu da kişinin varoluşsal doğruluklar konusunda çok perspektifli göreceli ve eleştirel bir bakış açısı geliştirmesine neden olur. Kişi artık yaşamla ilgili değerlerin göreceli olduğunu içselleştirir. Bu çalışmada bunun için en iyi örneği Cemil oluşturmuştur.

İnanç gelişimi ile ilgili diğer bazı özellikleri de belirtmek gerekirse, kişiler bazen yaşamlarının sonuna kadar örneğin *Yapay-Konvansiyonel* veya *Yoğun İnanç* aşamalarına özgü inanç şemalarıyla yaşayabilirler. Yine örneğin bir *Mitsel-Literal İnanç* şeması yaşamın sadece çocukluk dönemlerinde değil ileriki yaşlarda ve gelişim aşamalarında da etkin olmaya devam edebilir. Diğer taraftan, geçmişte yaşamış ünlü bilginlerden Gazali'nin *Yapay-Konvansiyonel İnanç* aşaması sonrası belirli bir dönem *Bireysel-Düşünsel* inanç şemasıyla yaşadığı, ardından da *Elit Mistisizmine* dönüşüm yaptığı bilinmektedir. Mevlana Celâlettin Rumî'nin de benzer bir çizgi seyretmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu durum, geçmiş dönemlerde yaşanan *Elit Mistisizminin* günümüzdeki *Birleştirici* inanç aşamalarından *Esnek İnanç* şemasına alternatif oluşturmuş olabileceği şeklinde yorumlanabilir.

Bilindiği gibi nitel çalışmalar pahalı, zaman alıcı ve yüksek düzeyde çaba gerektiricidir. Bu durum geçmişte inanç gelişimi aşamalarını nicel yolla ölçme girişimlerine yol açmıştır (Örn. bkz. Barnes vd., 1989; Leak vd., 1999; Streib vd., 2010; Ok, 2006 ve 2009). Yukarıdaki eleştiri ve yeni bir yaklaşımın yer aldığı bu tartışmalar çerçevesinde araştırmanın alan uygulamasına yönelik ana sorusu şöyledir: Nitel çalışmalara dayalı olarak geliştirilen inanç aşamalarına özgü şemalar ile onların gelişim biçimleri şeklinde yukarıda sunulan model nicel çalışmalarla nasıl ve ne düzeyde ölçülebilir? Aşağıdaki bölümde yukarıda nitel çalışmalardan yola çıkılarak sunulan modelin ölçeklerle nicel ölçümünü gerçekleştirmek için yapılan ampirik çalışmaya yer verilmiştir.

YÖNTEM

Veri Toplama Aracı: İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeği

İnanç gelişimi ile ilgili ölçek geliştirme çalışmasında yukarıda belirtilen nitel veriye dayalı olarak geliştirilen kuramsal modelde yer alan her şemanın ve şemalardan oluşan gelişim çizgilerinin dikkate alınması gerekir. Bu nedenle modelde yer alan yapılardan Mitsel-Literal İnanç ile Esnek İnanç şemalarını ölçmek için 39 madde, inançta dönüşüm dâhil (4 madde) inançta gerilimi (şimdiki zamanda ve geçmişte) ölçmek için toplam 16 madde, Arayış olarak inancı ölçmek için 12 madde ve Bireysel inancı ölçmek için 8 maddenin yer aldığı toplam 75 maddelik bir inanç gelişimi ölçekleri madde havuzu hazırlanmıştır.

Arayış İnancı ölçeğinin maddeleri, 12 maddelik orijinal Arayış ölçeği maddelerindeki “din” kelimesinin *inanç veya dünya görüşü* formatına dönüştürülerek ve faktör ve madde analizi sonuçlarına bağlı bazı noktalarda uyarlamalar yapılarak hazırlanmıştır.

Tüm ölçeklerin maddelerinde “inanç/dünya görüşü” ifadesi yer almaktadır. Bunun nedeni, tek kullanıldığında inanç kavramının sadece dinî inancı çağrıştırabileceği, dünya görüşü ifadesinin ise sadece seküler alanı kapsayıp dinî alanı dışarıda tutacak olması kaygısından dolayıdır. Ayrıca yukarıda tanımda da belirtildiği gibi inanç gelişimi kuramı tarafından sunulan inancın tanımında hem dinî alan hem de din dışı alan birlikte bulunmaktadır. Uygulama esnasında, az sayıda katılımcı bu iki kavramın kendilerinde iki farklı şey ifade ettiğini belirtmiştir. Yani inançlarının ve dünya görüşlerinin birbirinden farklı olduğunu bu yüzden birinin tercih edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu inanç maddelerinin dışında ölçekte bağımsız değişken olarak yaş (ranj-18-45, ort. 22.08) ve cinsiyet (1=erkek, N= 454 ve 2= Kadın, N=480) değişkenleri yer almıştır. Çalışmaya ayrıca Ok-Dini Tutum ölçeği eklenmiştir (bkz. Ok, 2011). Demografik değişkenlerin dışındaki ölçeklerin maddeleri 5'li Likert ölçeği (*hiç katılmıyorum, az katılıyorum, yarı yarıya katılıyorum, çoğuna katılıyorum, tamamına katılıyorum*) üzerinden değerlendirilmiştir.

Örnekleme ve Uygulama

Cumhuriyet Üniversitesi tarafından desteklenen projenin bir parçası olarak geliştirilen anket aracı araştırma şirketi tarafından Sivas ve Kayseri’de olmak üzere iki devlet üniversitesinin farklı bölümlerinde ve dersliklerinde 934 öğrenciye dağıtılıp toplanmıştır. Bu açıdan örneklemin uygun/müsaait örnekleme (*convenient sampling*) yöntemine göre seçildiği söylenebilir. Bununla birlikte, uygulamanın farklı üniversitelerde ve farklı bölümlerde büyük bir örnekleme dayandırılması, araştırmanın çıkarımlarının basit uygun örnekleme elde edilecek sonuçlardan daha kapsamlı olabileceği ileri sürülebilir. Sınıflarda anketin dağılımı sırasında katılımcılara isterlerse çalışmaya katılmayabilecekleri hatırlatılmış sadece az sayıda öğrencinin istekli olmadığı görülmüştür.

İşlem

Toplanan anketler önce tek tek gözden geçirilerek yeterince ciddi biçimde doldurulmayanlar (çok fazla boş bırakılan sorular, tüm sorulara aynı tarzda verilen yanıtlar vb.) analize dahil edilmemiştir. Elde edilen verilerle söz konusu ölçeklerden her biri için oluşturulan maddelerin faktör ve madde analizleri gerçekleştirilmiştir. Ardından ölçek maddelerine Tablo 1’de sunulan son şekli verilmiştir. Son olarak ölçeklerin kendi aralarındaki korelasyonlar hesaplanmıştır.

BULGULAR

Geliştirilen ölçekler, güvenirlik katsayısı (Cronbach Alpha) sonuçları ve bazılarıyla ilgili gerçekleştirilen yapı geçerlikleri sonuçları Tablo 1’de görülebilir.

Tablo 1: OK-İnanç/Dünya Görüşü Gelişimi Ölçeği

no	Şemalar		KOD	Maddeler	Faktörler				α
					1	2	3	4	
1	Kesin	Lİteral	KİLYorum	İnancımı veya dünya görüşümü oluşturan düşünceler nettir yorum kabul etmez					.85*
2			KİLSabit	İnancımı veya dünya görüşümü oluşturan değerler sabittir, değiş-tirilemezler					
3			KİLdegism	İnancım veya dünya görüşüm asla değişmez kurallara sahiptir					
4		Partik.	KİPKurtar	İnancım veya dünya görüşüm bütün insanlar tarafından kabul edilseydi insanlık kurtulurdu					.83
5			KİPendog	İnancım veya dünya görüşüm bütün insanların takip etmesi gereken en doğru yolu gösterir					
6			KİPEvren	İnanç veya dünya görüşümün değerleri evrenseldir, herkes için geçerlidir					
1	Gerilim		stresKAY	İnanç veya dünya görüşümle ilgili önemli kaygılarım var					.84*
2			stresCEL	İnanç veya dünya görüşümle ilgili önemli çelişkiler yaşıyorum					
3			stresSUP	İnanç veya dünya görüşümle ilgili kafamda ciddi şüpheler yaşıyorum					
1	Dönüşüm		DONeski	Eski inançlarımdan veya dünya görüşümden gittikçe koptum					.78*
2			DONaile	Galiba zamanla ailemde görüp öğrendiğim inanç veya dünya görüşünden uzaklaştım.					
3			DONyeni	Zamanla önceki inanç veya dünya görüşümden ayrılıp kendime göre yenilerini geliştirdim					

1	Esnek	Çoğulculuk	PLRustun	Hiç kimsenin inanç veya dünya görüşü diğerinkinden üstün tutulmamalıdır	.78				.57*
2			PLRfarklı	Herkesin kendi düşüncesi veya inancı kendine göre doğrudur	.74				
3			PLRayını	İnanç veya dünya görüşündeki farklılıkların giderilmesi gerekmez, çünkü herkesin aynı inanca veya dünya görüşüne sahip olması gerekmez	.71				
1		Hoşgörü	HOSyon	Hangi inanç veya dünya görüşüne mensup olursa olsun her insanın mutlaka bir iyi yönü vardır		.80			.54*
2			HOSkatkı	Benimle aynı inanç ya da dünya görüşünü paylaşmayan kimseler de hayata ve olaylara bakışında olgunlaşmama katkıda bulunabilir		.79			
3			HOSbirlik	Yahudi, Hıristiyan, Ateist, Müslüman gibi farklı inanç ve dünya görüşüne sahip kişiler bu ülkede birlikte yaşayabilirler		.76			
1		Tarihîci	TRHgelis	İnanç veya dünya görüşleri insanlık tarihi ile birlikte gelişip değişirler			.75		.65*
2			TRHsekil	Bütün inanç veya dünya görüşleri ortaya çıktıkları zamanın şartları tarafından şekillenirler			.73		
3			TRHasim	Kendiminki de dâhil, her inanç veya dünya görüşündeki bazı ilkeler zaman aşımına uğrayabilir			.65	.38	
1		Göreceli	GORgarant	Hiç bir inanç veya dünya görüşü ona inananlara sonsuz bir mutluluk garanti edemez				.84	.59*
2			GORkisi	Her insan kendi inanç veya dünya görüşünü kendine göre istediği gibi yorumlayabilmelidir				.67	
3			GORdogru	Yaşam için tek doğru yoktur her inanç veya dünya görüşü için farklı farklı doğrular vardır	.44			.55	

1	Arayış	Değişime açıklık	DEGdeg	Büyüyüp değiştikçe inanç veya dünya görüşümle ilgili anlayışımın da değişeceğini düşünüyorum.	.83				.76
2			DEGgoz	Yaşadıklarım inançlarımı veya dünya görüşümü yeniden gözden geçirmeme sebep oldu.	.70				
3			DEGkonu	İnanç veya dünya görüşümle ilgili pek çok konuda düşüncelerim değişebilir.	.70		.38		
1		Şüpheli olumlu kabul	SUPdegerli	İnanç veya dünya görüşüm konusunda yaşadığım şüphe ve belirsizlikler benim için değerlidir.		.78			.71
2			SUPsoru	Benim için inanç veya dünya görüşü konularında sorular sormak, cevaplarına ulaşmaktan daha önemlidir.		.74			
3			SUPparca	Bana göre şüphe, bir inanç veya dünya görüşüne sahip olmanın önemli bir parçasıdır.		.68			
1		Varoluşsal Sorularla Yüzleşme	VARsorgu	İnanç veya dünya görüşümü köklü biçimde etkileyecek düzeyde hayatımın anlamını sorguladım			.74		.71
2			VARsoru	Hayatta yaşadığım güçlükler inanç veya dünya görüşüm konusunda sorular sormama yol açtı	.36		.72		
3			VARsorgu	İnanç veya dünya görüşümle ilgili olarak hayatımın amaç ve anlamını bir aralar derinden sorguladım		.33	.73		

* Bu değişkenlerle ilgili sunulan alfa skorları bazı ölçekler için farklı çalışmalardan elde edilen birden çok sonuçların ortalamalarından elde edilmiştir

Esnek İnanç için açıklanan Varyans: %60. Arayış İncancı için açıklanan varyans: %65'tir.

Tablo 2'de de görüldüğü gibi, faktör analizi Esnek İncancı'nın alt bileşenleri ile Arayış ölçeğinin alt bileşenlerinin yapı geçerliklerini onaylamaktadır. Diğer taraftan alt ölçeklerin güvenilirlikleri madde sayıları dikkate alınarak incelendiğinde görülebileceği gibi genel olarak yüksek, orta düzeyde ve kabul edilebilir düzeyde olmak üzere çeşitliliğe sahiptir. İnanç şemaları ölçeklerinin betimsel özellikleri ve ölçekler arası korelasyonlar Tablo 2'de görülebilir.

Tablo 2: İnanç şemaları ölçeklerinin betimsel özellikleri ve ölçekler arasındaki ilişkiler

	N	X	SS	Çoğ.	Hoş.	Tarih.	Görec.	Dön.	Aray.	Varol.	Şüphe	Değiş.	Geril.	Dini T.
Çoğulculuk	927	3.55	1.07											
Hoşgörü	927	3.99	.87	.38**										
Tarihselcilik	929	3.15	.95	.30**	.17**									
Görecelilik	929	2.85	1.01	.38**	.14**	.44**								
Dönüşüm	915	1.81	.93	.07*	-.01	.22**	.26**							
Arayış (Toplam)	929	1.74	.88	.14**	.10**	.25**	.35**	.52**						
Varoluşsal Sor. Yüz.	934	2.30	1.06	.09*	.08*	.15**	.25**	.40**	.85**					
Şüpheyi Ol. Kabul	934	2.42	1.08	.17**	.16**	.24**	.32**	.35**	.83**	.55**				
Değişime Açıklık	934	2.02	1.00	.13**	.04	.26**	.33**	.56**	.84**	.58**	.54**			
Gerilim	934	2.31	.84	.06*	-.07*	.15**	.24**	.49**	.55**	.44**	.44**	.52**		
Dini Tutum	933	4.05	.69	-.09**	.10**	-.18**	-.35**	-.44**	-.37**	-.25**	-.29**	-.40**	-.44**	
Literal	932	3.48	1.16	-.16**	-.10**	-.22**	-.28**	-.20**	-.28**	-.19**	-.22**	-.30**	-.18**	.33**

Tablodaki verilerden önemli bazı noktaları özetlemek gerekirse: Esnek İnanç alt ölçekleri arasındaki korelasyonlar $p < .01$ olmak üzere .14 ile (Görecelilik ile Hoşgörü) .44'e arasında (Görecelilik-Tarihselcilik) yer almaktadır. Hoşgörü ölçeğinin Esnek İnançın diğer alt ölçekleri ile ilişkisi diğerlerinin kendi aralarındaki ilişkilere göre görece daha düşüktür. Bu durum Hoşgörü'nün (dinî tutumla olan ilişkisi de dikkate alındığında) $.10 < .01$) Yapay-Konvansiyonel inancın basit çoğulculuğunu ölçebileceği şeklinde aşağıda da belirtilen tezi doğrulamaktadır. Diğer taraftan *Arayış*, *Gerilim* ve *Dönüşüm* arasındaki ilişkiler .49 ile .55 arasında olmak üzere yüksek korelasyonlara sahiptir. *Arayış*'ın üç alt ölçeği de benzer bir durum sergilemektedir. Dinî tutum, Hoşgörü ve Literal inanç ile pozitif diğerleriyle negatif bir ilişkiye sahiptir. Şimdi geliştirilen bu ölçeklerin yukarıda sunulan kuramsal yapıyla ilişkisinden bahsedilecektir.

1. Ölçekler Çerçevesinde İnanç Şemalarının ve Gelişimlerinin Değerlendirilmesi

Ölçeklerin inanç şemaları ve onların gelişimleri ile olan ilişkisi iki ayrı başlık altında ele alınmıştır.

(a) İnanç/Dünya Görüşü Ölçeklerinin İnanç Şemaları İle Bağlantısı ve Onları Ölçme Düzeyi

Tablo 1'de yer alan ölçeklerin nitel çalışma sonucunda geliştirilen yapılarla ilişkileri konusunda şunlar söylenebilir:

Mitsel-Literal İnanç Aşaması Şemalarının Ölçümü: Mitsel-Literal İnanç aşamasının Kesin inanç şemasını içinde hem *Partikülarizm* hem de *Literal inanç* maddelerinin yer aldığı ölçeklerin ölçtüğü düşünülmektedir.¹ Diğer taraftan *Literal inanç* alt boyutunun bazı özellikleri Bireysel-Düşünsel İnançın özelliklerine de benzemektedir. Mitsel-Literal İnanca

¹ Mitsel-Literal İnanç tarzını ölçtüğü varsayılan diğer bir ölçek de "bilis ihtiyacı" (need for cognition) ölçeğinden (bkz. Cacioppo ve Petty, 1982) ilham alınarak geliştirilen *İnançta Bilis İhtiyacı* ölçeğidir. Maddeleri, onunla yakından ilgili bir kavram olan "kapatma ihtiyacı" (need for closure) (Webster, & Kruglanski, 1997) yapısını ölecek biçimde yapılandırılmıştır ve maddeleri şöyledir. "İnanç veya dünya görüşümle ilgili konuları tartışarak anlamaya çalışmak yerine inanıp geçmeyi tercih ederim", "İnanç veya dünya görüşümle ilgili yeni yeni yorumlar duymak beni rahatsız eder" ve "İnanç veya dünya görüşü konusunda akıl ve mantık kullanarak fazla bir yere varamazsınız" ($\alpha = .52$). Bu şekilde söz konusu ölçeğin Kesin İnanç şemasının *Literal* alt boyutu ile korelasyonu orta düzeydedir ($.25 < .01$). *Bireysel-Düşünsel İnançın* rasyonel ve sistemli olmaya vurgusu düşünüldüğünde bu ölçeğin ters kodlanmasının "bilis ihtiyacı" ve dolayısıyla bu çalışmada yer alan *Bireysel-Düşünsel İnanç* ölçekbileceği düşünülmektedir. ("Kapatma ihtiyacı"nın dindarlıkla ilişkisi konusunda bkz. Saroglou, 2002).

sahip olan kişi gibi Bireysel-Düşünsel İnanç aşamasında bulunan bir kişinin de inancının sınırlarını netleştirme ve onunla ilgili kesin çizgiler çizme eğilimi olduğu bilinmektedir. Bu açıdan Literal inanç ölçeğinin sonucu değerlendirilirken bu benzerlik dikkate alınmalı ve varılan sonuç ek verilerle desteklenmelidir.

Yapay-Konvansiyonel İnanç aşaması Şemalarının Ölçümü: Geleneksel-Konvansiyonel Dindarlığı başka bir çalışmada ele alınan (Ok, 2011) dinî tutum ölçeğinin ölçtüğü düşünülmektedir. Ancak dinî tutum ölçeğinden (evren örnekleme ortalamasına göre) yüksek puan alan kişiler farklı gelişim aşamalarında olabilirler. Diğer bir ifadeyle bu ölçekten alınan yüksek puan, kişinin Konvansiyonel olan *Mitsel-Literal İnanç*, *Yapay-Konvansiyonel İnanç*, *Yoğun İnanç*, *Bireysel-düşünsel İnanç* şemalarına sahip olduklarını gösterebilir. Böyle bir durumda dinî tutum ölçeğinin kişinin *Yapay-Konvansiyonel İnanç* aşamasında olup olmadığını ölçtüğünü anlamak için diğer ölçeklerdeki puanlara da bakılması gerekir. Bir kişinin *Mitsel-Literal inanç* şemalarında çok düşük olmaması, dinî tutumda yüksek olması ve *Birleştirici* inanç şemalarından yüksek puan almamış olması onun *Yapay-Konvansiyonel İnanç* şemasına sahip olduğunun bir göstergesi sayılabilir.

Eğer kişi dinî tutum ölçeğinden düşük puan almışsa bu, kişinin yine inanç şemaları çerçevesinde yeniden değerlendirilmesini gerektirir. Çünkü bu durumda kişi, seküler bir ortamda yetiştiği için *Yapay-Konvansiyonel* aşamaya özgü seküler bir inanca sahip olabilir. Ya da daha farklı biçimde Yapay Konvansiyonel İnanç şemasına sahip olmaya yol açacak şekilde *Birleştirici İnanç* aşamasına geçmiş olabilir. Dinî tutum ölçeğinden alınan çok düşük puan yukarıda da belirtildiği gibi aynı zamanda ateizmin de bir göstergesi olabilir.

Yoğun İnanç aşaması Şemalarının Ölçümü: Diğer taraftan Kesin İnanç ölçeklerinden düşük, dinî tutum ölçeğinde alınacak yüksek puan, aynı zamanda *Yoğun İnanç* aşamasının bir göstergesi olabilir. Bu durum, kişinin Hoşgörü ölçeğinden alacağı yüksek, Esnek İnanç ile Kesin inançtan alacağı düşük puanlarla doğrulanabilir.

Gerilimli İnanç Aşaması Şemalarının Ölçümü: İçinde bulunulan anda yer alan bilişsel gerilimi içeren *Gerilimli İnanç* kendi adıyla bilinen ölçekle ölçülmeye çalışılmıştır. Geçiş dönemi bazen yaşam krizleriyle ortaya çıkabilir. Ancak dönüşüme yol açabilecek yaşam krizi için ayrı bir ölçek belirlenmemiştir. Diğer taraftan, İnançta Dönüşümü ölçek için Tablo 1'de yer aldığı gibi 3 maddeden oluşan bir ölçek geliştirilmiştir. İnançta dönüşümü gerilimli inanç ölçeğinin geçmiş zaman formatı da yordayabilir. Dolayısıyla Gerilimli İnanç aşamasının geçmişte yaşanıp yaşanmadığını belirlemek için gerilim maddeleri aşağıdaki gibi ifade edilmiştir. "*Bir zamanlar inanç veya dünya görüşümle ilgili önemli kaygılar*

yaşadım”, “Geçmişte inanç veya dünya görüşümle ilgili konularda yoğun çelişkiler yaşadım”, “Bir zamanlar inanç veya dünya görüşümle ilgili kafamda ciddi şüpheler yaşadım.” Bu şekliyle bu üç maddenin inançta dönüşümle uyumlu olması beklenmektedir. Yine Arayış ölçeğinin Varoluşsal Sorularla Yüzleşme alt boyutu da dönüşümü yordayabilecek diğer bir değişkendir.

İnançta gerilimin geçmiş zamanda yaşanıp yaşanmadığını ölçmek için oluşturulan ölçek dönüşümle önemli bir ilişkiye sahiptir (.33, $p < .01$). Gerilimli inançla yakından ilintili olan Ateizmi ölçmek için ayrı bir ölçek düşünülmemiştir. Zira dinî tutum ölçeğinin ters kodlanması aynı zamanda (İslamî gelenekte yer alan) bir ateizm ölçeği olarak değerlendirilebilir.

Bireysel-Düşünsel İnanç Aşaması Şemalarının Ölçümü: Bireysel-Düşünsel inanç aşamasından özellikle Bireysel-Seküler İnanç şemasını ölçmek için geliştirilen 3 madde bulunmaktadır. Bunlar da “Benim inancım veya dünya görüşüm tanıdık tanımadık herkesinkinden farklıdır”, “Benim inancım veya dünya görüşüm bireysel olarak kendime özgüdür başkaları anlayamaz” ve “Benim Tanrı ve evren gibi köklü konulardaki düşüncelerim şimdiye kadar bilinenlerden farklıdır.” Mevcut haliyle bu ölçeğin Bireysel-Düşünsel inanç aşamasının bir şeması sayılabilecek olan *Kişisel Maneviyatı (spirituality)* (Kavramla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Zinnbauer vd., 1997) ölçekleneceği düşünülebilir. Ayrıca, Kesin İnanç ölçeğinden düşük puan alanlar ile dönüşüm ölçeğinden yüksek puan alanlar eğer Esnek İnanç ölçeklerinden (özellikle Görecelilik ve Tarihsellik ölçeklerinden) yüksek puan alamamış iseler bu kişilerin Bireysel-Düşünsel inanç aşamasında olabilecekleri düşünülmelidir.

Esnek İnanç alt ölçeklerinden Hoşgörü ölçeğinin nitel çalışmada elde edilen özellikle hem Yapay-Konvansiyonel İnanç aşamasını hem de bir düzeye kadar farklılıklara açık olmayı ifade ettiği düşünülen *Bireysel-Düşünsel* inanç aşamasını belirlemede önemli bir rolünün olacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan kişinin Kesin İnanç, Tarihselcilik ve Görecelilik ölçeklerinden düşük veya görece düşük, dinî tutum ölçeği ile Hoşgörü ölçeklerinden yüksek puan alması onun Bireysel-düşünsel İnanç aşaması'na özgü Bireysel-Dinî inanç şemasına sahip olabileceğinin bir göstergesi sayılabilir.

Birleştirici İnanç Aşaması Şemalarının Ölçümü: Arayış şemasının ölçümü kendi adıyla var olan ölçekle yapılmaktadır. *Arayış Ölçeği'nin Birleştirici İnanç* aşaması kategorisinde değerlendirilmesi gerekir. Çünkü bu ölçeğin içeriğinde değişim yaşamış olma ve değişime açık olmaya devam etme; inançları geçmişte köklü sorgulamış olma veya gözden geçirmiş olma ve son olarak şüpheyi olumlu görme özellikleri bulunmaktadır. Bu du-

rum inanç serüveninde önemli bir yol alındığının göstergesi sayılmalıdır. Kaldı ki, Birleştirici İnanç aşaması içinde değerlendirilen ölçekler ile Arayış ölçeği maddelerinin incelenmesinden de görülebileceği gibi bu şemalar özellikleri Fowler'ın *Birleştirici İnanç* aşamasını tanımlayan özellikler ile önemli oranda örtüşmektedir. Tablo 2'de de görülebileceği gibi Esnek İnanç ile Arayış ölçekleri arasında genellikle olumlu önemli ilişkiler bulunmaktadır (.10 - .35 arasında $p < .01$). Arayış ölçeği ile gerilimli inanç ölçeği arasındaki yüksek korelasyon (.55, $p < .01$) bu ikisinin benzer bir olguyu ölçüp ölçmediği konusunda tartışmaya yol açmıştır (Kojetin, Danny, Bridges, & Spilka, 1987). Bu çalışmanın bulguları bakımından yüksek düzeyde bir örtüşmeye sahip olmakla birlikte ikisinin farklı yapıları ölçtüğü varsayılmaktadır.

Esnek İnanç şeması 4 alt ölçekle ölçülmektedir: Görecelilik, Tarihselcilik, Çoğulculuk ve Hoşgörü. Esnek inancı ölçmek için sunulan bu 4 ölçeğin birlikte aynı bilişsel yapıyı ölçtüğü düşünülmüştür. Alt ölçekler arasında önemli düzeydeki olumlu korelasyonlar (.14 ile .44 arasında) bulunmaktadır. Kişinin bu ölçeklerden alacağı yüksek puanlar Dönüşüm ve Arayış ölçeklerinden alınan yüksek puanlarla doğrulanıyorsa bu, kişinin Birleştirici İnanç aşamasında olduğunu gösterir.

Bu çalışmada mistisizm şemasının ölçeği bulunmamaktadır. Şekil 1'de de belirtildiği gibi mistizm şemasına sahip bir kişi iki aşamadan birinde düşünülebilir: *Yapay-Konvansiyonel İnançtan Bireysel-Düşünsel İnanca* geçmek için yaşanması gereken bilişsel çelişki durumunda risk almayıp gerileme (*regression*) yaşayan kişilerin yaşayabileceği Halk Mistisizmi ile Bireysel-Düşünsel inanç dönemini yaşadıkdan sonra Birleştirici İnanç düzeyinde yaşayabileceği Elit Mistisizmi. Halk Mistisizmi ile Elit Mistisizmi birbirinden farklıdır. Örneğin Elit mistisizmde göreceliliğin ve bilişsel gerilimlerin olumlu kabul edilmesi (veya onlara tolerans gösterilmesi) gibi gelişimin son dönemi özellikleri görülebilir. Ayrıca Elit Mistisizmini yaşayan kişilerin yaşamlarının bir dönemlerinde belirgin bir şüphe ve rasyonelliğin yer aldığı görülebilir.

(b) Bireysel İnanç Gelişiminin Bütünsel Ölçümü ve Değerlendirilmesi

Bu ölçeklerle bireylerin inanç gelişimini değerlendirmek için ölçeklerin hem tek tek hem de diğer ölçeklerle birlikte bütünsel olarak değerlendirilmesi gerekir. Tek tek ölçümlerde bireylerin inanç gelişim durumlarını tespit etmek için toplam 44 maddeden oluşan inanç ölçeklerindeki (6 Kesin İnanç, 6 Gerilimli İnanç [şimdiki ve geçmiş zaman formları], 3 Dönüşümlü İnanç, 12 Esnek İnanç, 9 Arayış İnanıcı ve 8 Dinî Tutum) durumlarına bakılır². Her bir ölçekten alınan puan diğerleriyle karşılaştırılarak kişilerin inanç gelişimindeki konumları yukarıda anlatıldığı şekliyle tespit edilmeye çalışılır.

İnanç gelişimini tek ölçekte bütünsel olarak değerlendirilmesi gerektiği durumlarda Kesin İnanç şemalarının tamamı ya da bir alt boyutu (özellikle partikularizm alt boyutu önerilmektedir) (ters kodlanmış olarak), Dönüşüm ölçeği (veya Gerilim ölçeğinin geçmiş dönem versiyonu ile birlikte) ve Esnek İnanç ölçeğinin bir veya iki alt boyutu (ki burada özellikle Görecelilik ile Çoğulculuk alt ölçekleri önerilmektedir) seçilerek bir ölçek oluşturulmalıdır. Bu ölçek, diğer gelişim biçimleriyle ilgili kesinlikle bir ipucu vermekle birlikte özellikle Mitsel-Literal İnançtan Birleştirici İnanca uzanan bilişsel süreci ölçebilecek nitelikte gözükmektedir. Şimdiki zamanda yaşanan Bilişsel Gerilim ölçeğinin bu türden bütünsel bir değerlendirmeye dâhil edilmemesi gerekir. Çünkü inançta gelişimi yüksek olan kişiler geçmişte gerilimli inanca sahip olmuş olabilir ancak içinde bulunulan “an”da yaşamıyor olabilirler. Yüksek bilişsel bir gerilim, kişilerin sadece geçiş aşamasında (hatta ilk yetişkinlik yıllarında) olduğunun bir göstergesi sayılmalıdır.

Bireylerin inanç gelişimlerini bu ölçeklere verdikleri yanıtlar üzerinden nasıl değerlendirilebileceği konusundaki örnekler Tablo 3’te görülebilir.

² Gerekirse katılımcılarla ilgili daha kapsamlı bilgi edinmek için yukarıda sunulan *Kişisel Maneviyat Ölçeği* ile *İnançta Biliş İhtiyacı* ölçeklerinin maddeleri de bu ölçekler grubuna eklenebilir.

Tablo 3: İnanç Gelişimi Ölçeklerinden Elde Edilen Ortalamaların Değerlendirilmesi

Gelişim Modeli	İnanç Şemalarının Gelişim Aşamaları ve Beklenen Tahmini Ortalama Puanları (5'li ölçekleme üzerinden)						Örnekler			
	Mitsel-Literal	Yapay-Konvansiyonel	Yoğun.	Gerilimli	Bireysel Düşünsel	Birleştirici İnanç	Örn.1	Örn.2	Örn.3	Örn.4
Ölçekler							Mem1	Mem2	Akad	Hizm.
*Literal (ters kodlu)	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(4-5)	(2-3)	(3-4)	1	1.67	4	1
Partikülerizm (ters kodlu)	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(4-5)	(2-3)	(4-5)	2	2	4	1
Gerilimli (şimdiki zaman)	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(4-5)	(3-4)	(2-3)	1	1	2.33	2.67
Gerilimli (geçmiş zaman)	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(4-5)	(3-4)	(4-5)	1	1	3.67	3.67
Dönüşüm	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(3-4)	(3-4)	(3-4)	1.33	1	4	1
Tarihsellik	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(3-4)	(4-5)	(4-5)	1	3	3.67	1.67
Görecelilik	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(3-4)	(4-5)	(4-5)	3	3	5	3
Çoğulculuk	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(3-4)	(4-5)	(4-5)	4.67	2	4.33	4.67
Hoşgörü	(4-5)	(4-5)	(4-5)	(3-4)	(4-5)	(4-5)	4	4.33	4.67	4.67
Esnek (Toplam)	(2-3)	(2-3)	(2-3)	(3-4)	(3-4)	(4-5)				
Değişime açıklık (arayış)	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(3-4)	(4-5)	(4-5)	1	1.67	5	1.67
Varoluşsal Sorularla Yüzleşme (arayış)	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(3-4)	(1-2)	(4-5)	2	3	4	2
Şüpheyi Olumlu kabul (arayış)	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(3-4)	(1-2)	(4-5)	1	1.33	4.67	4
Dinî Tutum	(4-5)	(4-5)	(4-5)	(1-2)	(1-2/2-3)	(2-3)	5	4.88	4	5
Bütünsel ölçümün Toplam Ort.	(1-2)	(1-2)	(2-3)	(3-4)	(4-5)	(4-5)	1.96	2.18	4.27	2.58

* Tek ölçekle bütünsel değerlendirmelerde sadece gölgelendirilmiş değişkenlerin sonuçları Toplam Ortalama'ya dâhil edilmelidir.

Tablo 3'te, çalışmada yer alan inanç şemalarının gelişim biçimlerinden her biri için beklenen yaklaşık kuramsal ortalamalar yer almaktadır. Buna göre örneğin *Yoğun İnanç* yönelimli gelişmede kişinin Kesin inanç, Gerilimli İnanç, Arayış ve Esnek İnanç (hoşgörü hariç) ölçeklerinden ortanın altında, buna karşılık dinî tutum ve Hoşgörü ölçeklerinde yüksek puan almaları beklenmektedir. Biri üst düzey akademisyen, ikisi memur ve biri hizmetli 4 kişiyle yapılan örnek bir çalışmada akademisyenin puanının diğerlerinden oldukça farklı olduğu gözlenmektedir. İleriki dönemlerde konuyla ilgili değerlendirmeler sonucu oluşacak veriler konuya daha fazla katkı sağlayacaktır.

İnanç gelişimi ile ilgili yapılacak bireysel değerlendirmelerde yukarıda açıklanan ölçeklere birey tarafından verilen yanıtlar üzerinde olmak üzere bireylerle görüşmeler yürütülebilir. Bu görüşmede ölçeklerin maddelerinin doldurulmasında katılımcının neden o seçeneği tercih ettiği, maddenin içeriğinin katılımcı için ne anlama geldiği gibi konuların açıklımları üzerinde değerlendirmeler yapılabilir. Böylece nicel çalışmadan alınan puanlar nitel çalışmalarla doğrulanır veya yanlış algılanan noktalar olursa bunlar belirlenip düzeltilerek bireyin gerçek inanç gelişim düzeyi daha sağlıklı bir şekilde yordanabilir. Bu durum, inanç gelişimi kuramına, klasik görüşme içeriğine ve analiz biçimine bağlı olarak yapılan ve çok zaman alan araştırmaların ekonomi ve emek yükünü hafifletebileceği düşünülmektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada inanç gelişimi kuramı çerçevesinde nitel bir araştırmanın sonuçlarından yola çıkılarak geliştirilen bir inanç gelişimi modeline uygun olarak bireylerin inanç gelişimlerini ölçmek amacıyla bir dizi ölçek geliştirilmiştir. Bu ölçeklerden birkaçının birleşmesinden elde edilen yapının bireylerin *inanç* gelişimlerini ölçtüğü ileri sürülmektedir.

Söz konusu ölçekler kendi içlerinde yapı geçerliğine ve kabul edilebilir veya yüksek düzeyde iç tutarlılığa sahiptirler. Bununla birlikte, buraya kadar anlatılan inanç şemaları ve onların gelişim çizgisi konusundaki düşüncelerin nitel çalışmalarla elde edilmiş modeller olduğu unutulmamalıdır. Nitel çalışmaların sınırlı noktaları olarak düşünülen araştırmacının öznel olabileceği ve sonuçların geçerliliklerinin diğer yöntemlerle doğrulanması gerektiği fikri bu çalışma için de geçerlidir. Örneğin buradaki nicel çalışmanın temelini oluşturan nitel çalışmaların türünün farklı vakaları tükettiği (*saturation*) iddia edilmemektedir. Dolayısıyla, geliştirilen ölçme aletlerinin yüksek düzeyde başarılı olduğu düşünülse de bazı eksikliklerin (kriter geçerliliği gibi) hâla olabileceği kabul edilmektedir. Bu durum, burada

sunulan çalışmanın güvenilir olmadığından ziyade ileride bu alanda daha fazla çalışmalar yapılabileceği şeklinde değerlendirilmelidir.

İnanç/dünya görüşü aşamaları, hem içerikten bağımsız (dolayısıyla her kültürel çevreye uygun) hem de dindar olmaktan daha yaygın bir insan evrenseli olduğundan dola-
yı önemlidir. Böylece, çoğu kez dinî çerçevelerde değerlendirilen konular kurumsal dinler
üstü bir insan olgusu olarak ele alınmış olmaktadır. Dini çerçevede ifade etmek gerekirse,
vurgu, kişinin dindar olup olmaması düzeyini aşarak (eğer kişi dindarsa) ne tarzda bir
dindarlığa sahip olduğu olgusunu ortaya çıkarmaktadır. Diğer taraftan dindar bir kişinin dini
inanca sahip olma biçimiyle seküler bir kişinin dünyevi bir inanca ya da dünya görüşüne
sahip olma biçimi karşılaştırılabilir duruma gelmektedir. Bu anlamda bazı insanlar dinî
fundamentalistler olabileceği gibi seküler fundamentalistler de pekâlâ olabilir.

Bu araştırmanın diğer alanları için çıkarımları neler olabilir? Konuyu teolojik açı-
dan değerlendirmek gerekirse, geliştirilen inanç modellerinde geleneksel-konvansiyonel
olan *Yapay-Konvansiyonel İnanç*, *Yoğun İnanç* ve *Bireysel-Düşünsel İnanç* İslam dini
geleneği için uygun kabul edilebilir gözükmektedir. *Mitsel-Literal İnanç* aşaması ise her ne
kadar kabul edilebilir olsa da sosyal yaşam için ideal bir inanç aşaması olarak öne sürül-
mez. *Birleştirici İnanç* (Hoşgörü ve Çoğulculuk şemaları hariç) görecelilik içerdiğinden dinî
gelenek bakımından bireyler için kabul edilebilir bulunmaz. Zira bu şemalar birer
sekülerleşme göstergeleridir. Ancak *Görecellilik* ve *Tarihselcilik* modern dünyada eğitimin
ve sosyal yapıların kaçınılmaz olarak getirdiği bir olgudur. Geleneksel inançla çatış-
ma halinde olsa da modern toplumlar, geleneksel yapılarını bu türden zihinsel şemalarla
barışık bir duruma getirmek durumundadırlar. Diğer taraftan seküler bireyler de yaygın
geleneksel değerleri olumsuz görmek yerine toplumsal barış ve insan hakları adına onunla
uyumlu yaşamak için uygun bilişsel yapılar geliştirmek durumundadırlar.

Bu çalışmanın önemli çıkarımlarından biri de psikolojik danışmanlık uygulaması
alanı içindir. Bireylerin inanç aşamalarını tanımak, onların zihinsel süreçlerinin ve kişilikle-
rinin daha iyi anlaşılmasına ve kişiler arası sorunların çözümünün kolaylaşmasına yardım-
cı olacaktır. Bu durum din eğitimi için de geçerlidir. Din eğitimcileri öğrencilerinin nasıl bir
dindar ya da dünya görüşü biçimine sahip olmayı hedeflediklerinin farkında olmaları ge-
rekmektedir. Böylece her hangi bir dinin veya dünya görüşünün içeriği ele alınırken, içeri-
ğin belirli bir biliş aşamasını da kaçınılmaz olarak taşıdığıının farkında olunması gerekir.

Ayrıca burada geliştirilen ölçeklerde yer alan “inanç veya dünya görüşü” ifadesi
“din” kelimesi ile değiştirilip gerekli ifade düzgünlükleri sağlanırsa, aynı ölçeklerle *Dini*

Gelişim şemaları ve bunların gelişim çizgileri de ölçülebilir bir niteliğe sahip olur. Son olarak, burada sunulan ölçeklerin diğer psiko-sosyal değişkenlerle ilişkisi, gelecekte ele alınabilecek önemli araştırma konuları olarak tavsiye edilebilir.

Kaynaklar

- Barnes, M., Doyle, D., ve Johnson, B. (1989). The Formulation of a Fowler scale: an empirical assessment among Catholics. *Review of Religious Research*, 30, 412-420.
- Batson, C. D., Schoenrade, P., ve Ventis, W. L. (1993). *Religion and The Individual*. Oxford: Oxford University Press.
- Cacioppo, J. T. & Petty, R. E. (1982). The need for cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 116-131.
- Cirhinlioğlu, F. G. ve Ok, Ü. (2010). İnanç ya da dünya görüşü biçimleri ile intihara yönelik tutum, depresyon ve yaşam doyumu arasındaki ilişkiler. *C.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 1-8.
- Dykstra, C. & Parks, S. (1986). *Faith Development and Fowler*. Birmingham: Religious Education Press.
- Fowler, J. W. (1981). *Stages of faith. the psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco: HarperveRow.
- Fowler, J. W., Moseley, R. M., ve Jarvis, D. (1992). Stages of Faith. In J.Astley ve L. J. Francis (Eds.), *Christian Perspectives on Faith Development. A Reader* (pp. 29-58). Grand Rapids: Eerdmans.
- Fowler, J. W., Streib, H., ve Keller, B. (2004). *Manual for Faith Development Research*. (3rd ed.) Bielefeld; Atlanta: Research Center for Biographical Studies in Contemporary Religion, Bielefeld; Center for Research in Faith and Moral Development, Emory University.
- Gazali (1990). *El-Munkızu Min-ad-Dalal*. İstanbul: MEB.
- Kojetin, B. A., Danny, N. M., Bridges, R. A., & Spilka, B. (1987). Quest: constructive search or religious conflict. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26, 111-115.

- Koltko-Rivera, M. E. (2004). The psychology of worldviews. *Review of General Psychology*, 8, 3-58.
- Leak, G. K., Loucks, A. A., ve Bowlin, P. (1999). Development and initial validation of an objective measure of faith development. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 9, 105-124.
- Ok, Ü. (2006). Faith development and perception of diversity among Muslims in Turkey: construction and initial test of a measure for religious diversity in Islam. *Dinbilimleri Akademik Arastirma Dergisi*, VI, 221-247.
- Ok, Ü. (2007). *İnanç psikolojisi: hayatı anlamlandırma biçiminin yaşam boyu gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu.
- Ok, Ü. (2008). *Türkiye'de dinî dönüşüm ve inanç gelişimi: eğitim ve müdahaleye yönelik doğurgular* (Rep. No. SOBAG-105K157).
- Ok, Ü. (2009). Dinî şemalar ölçeğinden inanç veya dünya görüşü şemaları ölçeğine. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 149-155.
- Ok, Ü. (2011). Dinî tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8(2), 528-549.
- Perry, W. G. (1970). *Forms of intellectual and ethical development in the college years: a scheme*. New York: Holt, Rinehart and Winston, inc.
- Ricoeur, P. (1967). *The symbolism of evil*. Boston: Beacon Press.
- Saroglou, V. (2002). Beyond dogmatism: the need for closure as related to religion. *Mental Health, Religion & Culture*, 5, 183-194.
- Streib, H. (2003). Faith Development Research at Twenty Years. In J.W.Fowler, R. R. Osmer, & F. Schweitzer (Eds.), *Developing a public faith: new directions in practical theology: Essays in Honor of James. W. Fowler* (pp. 15-42). St. Louis: Chalice Press.
- Streib, H. (2001). Faith Development Theory Revisited: The Religious Styles Perspective. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 11, 143-158.
- Streib, H., Hood, R. W., ve Klein, C. (2010). The religious schema scale: construction and initial validation of a quantitative measure for religious styles. *International Journal for the Psychology of Religion*, 20, 151-172.

- Webster, Donna M. & Kruglanski, Arie W. (1997). Cognitive and social consequences of the need for cognitive closure. *European Review of Social Psychology*, 18, 133–173.
- Zinnbauer, B. J., Pargament, K. I., Cole, B., Rye, M. S., Butter, E. M., Belavich, T. G. vd. (1997). Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36, 549-564.

Trajectories of Faith Development Based on Biographical Narratives and Quantitative Measurements

Citation©- Ok, Ü. (2012). Trajectories of Faith Development Based on Biographical Narratives and Quantitative Measurements, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity*, 12 (2), 121-155.

Abstract- Abstract

In this study, a modified model of the theory of faith development (Fowler, 1981) is introduced in the light of the findings derived qualitatively from a sample of Turkish citizens (n=91). As a result of critical approach to the theory, a modified version of faith styles, faith schemas and developmental lines of the schemas were determined in an Islamic local-cultural context. In addition, the structure (absolute-open) and the content (conventional-non-conventional) of faith were integrated as bipolar dimensions in a circle and developed faith schemas were located on this. The model was introduced as follows: First, the overall faith stages were named (in accordance to Fowlerian model and with new additions) as mythic-literal, synthetic-conventional, intensive, tensional, individuative-reflective, and conjunctive. Second, several faith schemas which are constructed within each of the main faith stages were introduced (e.g. Individual-Religious Faith schema within the Individual-Reflective Faith stage). As different from Fowler's single line of faith development, the study proposes that the single line of development is valid at faith stages level whilst individual faith developments have different developmental trajectories at schemas level. These different developmental lines at schemas level were named as Intensification Orientation, Individual-Reflective (individual-religious and individual-secular) Orientation, Reactional Orientation, Quest Orientation, Conjunctive Orientation and so on. In the second part of the study, in order to measure the new model (faith styles, schemas and developmental lines) quantitatively a battery of faith scales were developed in the light of findings derived from a large sample (n=934) of students in two state universities located two different cities of Turkey. The scales were called as literal faith, particularist faith, need for closure, tensional faith (past and present), transformation in faith, pluralism, tolerance, relativity, historicity and spirituality. As a result, these scales, which are regarded as alternatives to traditional faith development interview method, are considered to be measuring individual faith or worldview schemas and their developments in line with the proposed faith model.

Key Words- faith, worldview, schema, development, scale, religiosity, Islam, theory of faith development, Turkey